

Editing and Recovering a Few Couplets Based on *Rasael al-Oshaq va Vasael al-Moshtaq* Manuscript

Ali Ashayeri*

Abstract

Rasael al-Oshaq va Vasael al-Moshtaq manuscript by Sayfi-e Neyshaburi is a Persian prose text of the 6th century AH and was written in a collection of one hundred love letters. The presence of poetry throughout this book is so remarkable that each letter contains fifteen couplets from different poets on average. This manuscript was transcribed in 685 AH, and holds a significant value in the fields of poetry studies, linguistics, source attribution, and poem editing due to its antiquity. In this article, while searching for the sources of all poems in *Rasael al-Oshaq*, common couplets were identified in other manuscripts or poetry texts. These couplets were either inaccurately transcribed or left incomplete due to their lack of authenticity or damage to those manuscripts. With the assistance of the *Rasael al-Oshaq*, these couplets were edited or recovered. Moreover, 11 quatrains and 3 couplets from important texts such as *Nozhat al-Majales*, *Divan-e Anwari*, *Divan-e Moezzi-e*, *Divan-e Sanaei*, *Divan-e Azraqi*, *Divan-e Kamal al-Din-e Esmaeil*, *Divan-e Razi al-Din-e Neyshaburi*, *Majmoey-e Robaeiyat-e Kohan* (Istanbul University manuscript), and *Jong-e Sayyed Elahi* have been edited and retrieved. The edited couplets in this study should be presented to researchers for future editing of each of the mentioned texts.

Keywords: *Rasael al-Oshaq va Vasael al-Moshtaq*, Manuscript editing, Poem editing, Quatrain editing, Poem recovering.

* MA in Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran, ali.ashayeri@ut.ac.ir
Date received: 21/11/2023, Date of acceptance: 04/04/2024

Introduction

The *Rasael al-Oshaq va Vasael al-Moshtaq* is a book by Masoud-e ibn-e Aḥmad-e Sayfi-e Neyshaburi whose only manuscript (preserved in the Library of the Elmali in Turkey, manuscript No. 3005) has recently been published in the facsimile form with the efforts of Javad Bashari. The title of this book is recorded as “Rasael al-Oshaq va Vasael al-Moshtaq” on page 2r of the manuscript, and the name of the author is mentioned as “Abol al-Ma’ali Masoud-e ibn-e Aḥmad al-Sayfi” on page 1v.

This version, as indicated in its final page, was transcribed in the year 685 AH and due to its large number of poems (approximately 1500 couplets) and its antiquity, has substantial value in the fields of poetry studies (especially quatrain studies), stylistics, linguistics, poem editing, and source-searching attribution to the poets whose names are associated with the poems.

This book includes an introduction, a chapter on the nature of friendship and its various forms, one hundred love letters, and a concluding chapter. It is written in a decorative prose adorned with literary devices. In each letter, the author intersperses couplets from contemporary or earlier poets within the text. The presence of poetry throughout the book is exceptional to the extent that no letter exists without poetry. On average, each letter contains fifteen couplets cited as evidence from poets. While the thematic context often necessitates romantic poetry, various poetic forms are included, with quatrains being the predominant form.

This book remains the oldest known Persian prose work in which the states and various types of relationships between lovers and their beloved ones are discussed in detail. It provides insights into earthly love and its diverse aspects throughout the entire text. From a literary perspective, it can be considered one of the most important poetic texts in Persian literature. Saifi Neyshaburi portrays specific aspects of love from both the lover’s and beloved’s perspectives in each of these one hundred letters, making it highly valuable for historical and social studies of that era.

Materials & Methods

After tracing the sources of all the poems in this ancient manuscript during the completion of the author’s master’s thesis entitled “Source-Searching and Editing the Poems of Rasael al-Oshaq va Vasael al-Moshtaq” (refer to Ashayeri, 2024), and discovering many couplets in various divans, anthologies, historical accounts, and prose texts, a few couplets were found in Divans and texts (including printed editions and manuscripts). These couplets had been inaccurately recorded due to their lack of

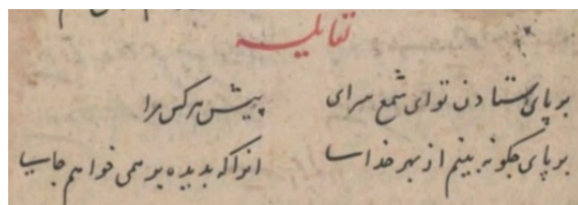
reliability, were later additions, or were damaged in the manuscript versions. In some cases, words from these couplets were placed in a way that did not convey the correct meaning, or the corrected form lacked proper meter and rhyme. These couplets were rectified and completed based on *Rasael al-Oshaq* manuscript. Additionally, there were some couplets found in multiple versions that were incomplete due to damage to the manuscripts (or a series of those manuscripts) or the shortcomings of the scribes (or a series of scribes). These couplets were also recovered with the help of *Rasael al-Oshaq* manuscript. For example, consider the following quatrain by Moezzi-e Neyshaburi, which was inaccurately recorded in his Divan:

چون بدعهدی نخست گشت از تو درست در سستی دست از تو چرا بودم سست؟
گر دست نشستمی ز تو روز نخست امروز به خون روی بایستی شست

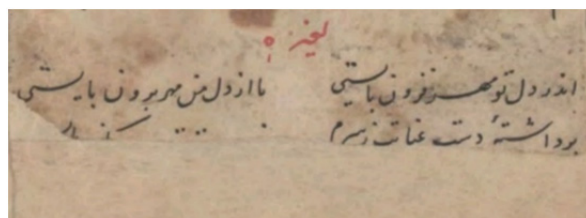
It was edited in the correct form and as it has been narrated in *Rasael al-Oshaq*:

چون بدعهدی گشت نخست از تو درست در شستن دست از تو چرا بودم سست؟
گر دست بشستمی ز تو روز نخست امروز به خون روی نبایستی شست

Below, you'll find two examples of couplets that were incomplete in the *Majmoey-e Robaeiyat-e Kohan* (Istanbul University manuscript) and have been retrieved in this article:

Majmoey-e Robaeiyat-e Kohan (Istanbul University manuscript), page 227r.

Majmoey-e Robaeiyat-e Kohan (Istanbul University manuscript), page 256r.

Discussion & Result

Through tracing the sources of all the poems in the ancient manuscript of *Rasael al-Oshaq* in various sources, a few couplets were found to be inaccurately recorded, having issues related to meter, rhyme, or incomplete meaning. With the assistance of *Rasael al-Oshaq*, these couplets were edited or retrieved. Among them, 7 quatrains and 3 couplets from important sources such as *Nozhat al-Majales*, *Divan-e Anwari*, *Divan-e Moezzi-e Neyshaburi*, *Divan-e Sanaei*, *Divan-e Azraqi*, *Divan-e Kamal al-Din-e Esmaeil*, *Divan-e Razi al-Din-e Neyshaburi*, and the manuscript of *Jong-e Sayyed Elahi* were edited, and 4 quatrains from *Majmoey-e Robaeiyat-e Kohan* (Istanbul University manuscript, and *Divan-e Kamal al-Din-e Esmaeil* were retrieved. The rectification and especially the retrieval of these poems was an attempt to complete the mentioned texts and align the recorded couplets with the original poets. Furthermore, this research facilitates more precise investigations in the fields of stylistics and linguistics related to ancient Persian texts through presenting the complete form of a poem and verifying its presence in other sources.

Conclusion

Moreover, 11 quatrains and 3 couplets from important texts such as *Nozhat al-Majales*, *Divan-e Anwari*, *Divan-e Moezzi-e*, *Divan-e Sanaei*, *Divan-e Azraqi*, *Divan-e Kamal al-Din-e Esmaeil*, *Divan-e Razi al-Din-e Neyshaburi*, *Majmoey-e Robaeiyat-e Kohan* (Istanbul University manuscript), and *Jong-e Sayyed Elahi* have been edited and retrieved. The edited couplets in this study should be presented to researchers for future editing of each of the mentioned texts.

Bibliography

- Abd al-Aziz Kashi. *Rowzat al-Nazer va Nozhat al-Xater*, Manuscript No Univ.F.766 in the Istanbul University Library, Transcribed about 8th AH, Consisting of 304 pages, Microfilm No. 247 in the University of Tehran Library. [In Persian]
- Abu al-Majd Tabrizi (2022). *Xolasat al-Ash'ar Fe al-Robaeiyat*, Edited and Researched by Sayyed Mohammad Emadi Haeri, Tehran: Hermes. [In Persian]
- Anvari, Ali ibn-e Mohammad (1961). *Divan*, Edited by Mohammadtaqi Modarres Razavi, Vol. 2, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Ashayeri, Ali (2023). *Source-Searching and Editing the poems of Rasael al-Oshaq va Vasaal al-Moshtaq*, Master's thesis: Persian Language and Literature Department, University of Tehran. [In Persian]

275 Abstract

- Ashayeri, Ali (2024). Introducing Newly Found Couplets in the Manuscript of *Rasael al-Oshaq va Vasaal al-Moshtaq*, *Literature History*, 16(2), 5-41. [In Persian]
- Awfi, Mohammad (1903). *Labab al-Albab*, Edited by Edward G. Browne, Vol. 2, Leyden: E. G. Brill. [In Persian & English]
- Azraqi Heravi (1957 A). *Divan*, Edited by Saeid Nafisi, Tehran: Zavvar Bookstore. [In Persian]
- Azraqi Heravi (1957 B). *Divan*, Edited by Ali Abd al-Rasuli, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Azraqi Heravi (2019). *Divan*, Edited by Masoud Rastipur and Mohammadtaqi Xolusi, Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Persian]
- Bashari, Javad (2019). Some Old Persian Verses from 4th & 5th Century A.H. in Some Ancient References, *Classical Persian Literature*, 10(1), 123-146. [In Persian]
- Eyn al-Qozzat Hamadani (1983). *Letters*, Edited by Alinaqi Monzavi and Afif Osayran, 3 Volumes, Tehran: Manuchehri Bookstore and Zavvar Bookstore. [In Persian]
- Ganjavi, Mahseti (1985). *Robaeiyat of Mahseti-e Ganjavi*, Arranging and introduction by Raffael Huseynov, Supervised by Mohammad Aqa Soltanzade, Baku: Yazici. [In Persian]
- Hosseyini-e Kashani, Taqi al-Din Ali, *Xolasat al-Ash'ar va Zobdat al-Afkar*, Manuscript No. 7790 in the Central Library of the University of Tehran, Transcribed in the 11th century AH, Consisting of 463 pages. [In Persian]
- Jabali, Abd al-vase (1982). *Divan*, Edited by Zabihollah Safa, Tehran: Amirkabir.
- Jahanbaxsh, Juya (2020). Ferdowsi in *Rasael al-Oshaq, Ayeney-e Pazhoohesh*, 31(3), 253-265. [In Persian]
- Jong-e 2446*, Manuscript No. 2446 in the Central Library of the University of Tehran, Transcribed in the 11th Century AH, Consisting of 830 pages. [In Persian]
- Jong-e Seyyed Elahi*, Manuscript No. 14432 in the Library of the Islamic Parliament of Iran, Transcribed in the 10th Century AH, Consisting of 261 pages. [In Persian]
- Jung-e Ganjbaxsh*, Manuscript No. 14456 in the Ganjbaxsh Library in Eslamabad, Transcribed in the 8th century AH, Consisting of 98 pages. [In Persian]
- Kamal al-Din Esmail Esfahani, Abu al-Fazl (1969). *Divan*, Edited by Hoseyn Bahr al-Olumi, Tehran: Dehxoda Bookstore. [In Persian]
- Kamal al-Din Esmail Esfahani, Abu al-Fazl (2020). *Divan*, Edited and Researched by Mohammadreza Ziya, Tehran: Dr. Mahmud Afshar in Collaboration with Soxan. [In Persian]
- Kameli, Ali (2023). Many Newly Found Couplets by Some Ancient Poets in *Rasael al-Oshaq va Vasaal al-Moshtaq, Ayeney-e pazhoohesh*, 34(3), 227-238. [In Persian]
- Majmoey-e Robaeiyat-e Kohan*, manuscript No. FY.1203 at the Istanbul University Library, Missing beginning and end, Undated, Apparently transcribed in the 9th-10th century AH, Consisting of 262 pages. [In Persian]
- Moezzi-e Neyshaburi, Mohammad ibn-e Abdolmalek (1939). *Divan*, Edited by Abbas Eqbal, Tehran: Eslamiyye Bookstore. [In Persian]

- Movahhedi, Masoud (2020). *Critical Edition of the Qazaliyat of Anvari-e Abivardi Based on the Oldest Manuscripts Until the End of the 9th Century AH*, Master's thesis: Department of Persian Language and Literature, University of Tehran. [In Persian]
- Mowlavi, Jalal al-Din Mohammad-e Balxi (1957-1963). *Kolliyyate Shams or Divan-e Kabir*, Edited by Badi'ozzaman Foruzanfar, 8 Volumes, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Owhad al-Din Kermani, Hamed (1987). *Divan of Rubaiyat by Owhad al-Din Kermani*, Edited by Ahmad Abumahbub, With an Introduction by Mohammad Ebrahim Bastani Parizi, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Razai al-Din Neyshaburi, Mohammad (2002). *Divan*, Edited by Abolfazl Vazirnejad, Mashhad: Mohaqqueq. [In Persian]
- Rezaei, Ehteram, and Sakine Qolampur Dehaki (2022). An Introduction to Rasayel-ul-Oshaq and Investigation of Seyfi Neyshabouri's Method in Writing and Composing Persian Romantic Letters During 6th Hegria Century, *Textual Criticism of Persian Literature*, 14(3) (Issue 55), 99-117. [In Persian]
- Safa Zabihollah (1990). *History of Literature in Iran*, Vol. 2, Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, Abu al-Majd Majdud ibn-e Adam (1962). *Divan*, Edited by Mohammadtaqi Modarres Razavi, Tehran: Ibn-e Sina Library. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, Abu al-Majd Majdud ibn-e Adam (2007). *Sanaei-e Qaznavi's Sonnets*, Edited by Yadollah Jalali Pandari, Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Sayfi-e Neyshaburi, Masoud-e ibn-e Ahmad (2020). *Rasael al-Oshaq va Vasaal al-Moshtaq*, Facsimile by effort of Javad Bashari, Tehran: Dr. Mahmud Afshar in Collaboration with Soxan. [In Persian]
- Sayfi-e Neyshaburi, Masoud-e ibn-e Ahmad. *Rasael al-Oshaq va Vasaal al-Moshtaq*, Manuscript No. 3005 in the Elmal Library, Transcribed by Hamid al-Samarqandi in 685 AH, Consisting of 193 pages. [In Persian]
- Sharifi Soha, Mohsen and Mahdoxt Purxaleqi Chatrudi (1390). Abdolvase Jabeli's Plagiarism from Sanayee's divan, *New Literary Studies*, 44(4), No 175, pp. 85-106. [In Persian]
- Sharvani, Jamal Xalil (1996). *Nozhat al-Majales*, Edited and Researched by Mohammad Amin Riyahi, Tehran: Elmi. [In Persian]
- Shekari, Homayun (2020). Resolving Misunderstandings about Masoud ibn Ahmad Sayfi-e Neyshaburi and a Few Notes About the Facsimile of *Rasael al-Oshaq*, *Heritage Report*, 3 (1-2), 136-140. [In Persian]
- Shekari, Homayun (2022). Newly Discovered Poems by Amir Moezzi, *Journal of Poetry Studies (Boostan Adab) of Shiraz University*, 14(1), 341-354. [In Persian]
- Tabrizi, Shams al-Din Mohammad (2012). *Maqalat-e Shams*, Edited by Mohammadali Movahhed, Tehran: Xarazmi. [In Persian]
- Xayyampur (Tahbazzadeh), Abd al-Rasul (1950). Turkish Publications: Many Important Persian Manuscripts in a Corner of Asia Minor, *Journal of the Tabriz University Faculty of Literature Faculty*, 3(3-4), 166-173. [In Persian]

277 Abstract

Yari-e Goldarre, Soheyl and Elyas Noraei (2015). Research on the Scattered Poems of Abo al-Ma'ali-e Nahhas-e Razi, *Mirror of Heritage*, Vol. 13, Iss. 56, 313-338. [In Persian]

Zahiri-e Samarqandi, Mohammad ibn-e Ali (2002). *Sendbadname*, Edited by Mohammadbaqer Kamal al-Dini, Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]

تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق و وسائل‌المشتاق

علی عشابری*

چکیده

دست‌نویس رسائل‌العشاق و وسائل‌المشتاق اثر سیفی نیشابوری و از متون نثر فارسی قرن ششم هـ.ق است که در یکصد نامه عاشقانه تألیف شده است. حضور شعر در جای‌جای این کتاب چشمگیر است و مؤلف به‌طور میانگین، در هر نامه پانزده بیت از شاعران هم‌دوره یا سلف خود نقل کرده است. این نسخه در ۶۸۵ هـ.ق کتابت شده و نظر به شمار بسیار اشعار مندرج در آن و کهن بودن، در مطالعات شعرشناسی، زبان‌شناسی، مأخذیابی و تصحیح اشعار، و صحت انتساب اشعار به گویندگان بسیار ارزشمند است. ضمن مأخذیابی تمامی اشعار رسائل‌العشاق، ابیات مشترکی از آن در دیگر نسخ و متون نظم یافت شد که به دلیل اصیل نبودن و یا آسیب‌دیدگی نسخ آن‌ها، ضبط نادرستی داشتند یا ناقص رها شده بودند. این ابیات به کمک دست‌نویس رسائل‌العشاق تصحیح یا بازیابی شدند. در تحقیق حاضر ۱۱ رباعی و ۳ بیت از متون مهمی چون نزهة‌المجالس، دیوان انوری، دیوان معزی نیشابوری، دیوان سنایی، دیوان ازرقی، دیوان کمال‌الدین اسماعیل، دیوان رضی‌الدین نیشابوری، مجموعه رباعیات کهن (دست‌نویس دانشگاه استانبول)، و دست‌نویس جُنگ سید الهی تصحیح یا بازیابی شده‌اند. ابیات تصحیح‌شده در مقاله حاضر، باید در تصحیح مجدد یا تحقیق در هر یک از متون مذکور، پیش روی مصححان و محققان قرار بگیرد.

کلیدواژه‌ها: رسائل‌العشاق و وسائل‌المشتاق، تصحیح نسخه خطی، تصحیح شعر، تصحیح رباعی، بازیابی شعر.

* کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، ali.ashayeri@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۶

۱. مقدمه

کتاب *رسائل العشاق و وسائل المشتاق* اثر «مسعود بن احمد سیفی نیشابوری» است که تنها نسخه خطی آن (محفوظ در کتابخانه المالیه ترکیه به شماره ۳۰۰۵) اخیراً به کوشش جواد بشری و به صورت عکسی به چاپ رسیده است (بنگرید به سیفی نیشابوری ۱۳۹۹). نام این کتاب به صورت «رسائل العشاق و وسائل المشتاق» در برگ ۲ ر نسخه ثبت است و نام مؤلف اثر نیز در برگ ۱ پ چنین آمده: «ابوالمعالی مسعود بن احمد السیفی».

این نسخه آن‌طور که در برگ پایانی آن مضبوط است، در سال خمس و ثمانین و ستمائه (۶۸۵ هـ) کتابت شده که به علت شمار بسیار اشعار مندرج در آن (حدود ۱۵۰۰ بیت) و کهن بودن، در مطالعات شعرشناسی (به ویژه رباعی‌شناسی)، سبک‌شناسی، زبان‌شناسی، تصحیح اشعار، مأخذیابی و صحت انتساب اشعار به گویندگانی که نام ایشان به همراه ابیات ذکر شده بسیار ارزشمند است. نکته مهمی که جواد بشری در مقدمه چاپ عکسی به آن اشاره داشته و قدمت نسخه و نام «رسائل العشاق و وسائل المشتاق» را برای این کتاب اثبات می‌کند، مربوط به یادداشت بیعی (قولنامه‌ای) است که در برگ ۱ ر، پیش از شروع متن نسخه ثبت شده. (بنگرید به سیفی نیشابوری، ۱۳۹۹: شانزده-هفده).

در مقاله «چند کتاب خطی مهم در گوشه‌ای از آسیای صغیر» از عبدالرسول خیام‌پور، که ترجمه و اقتباسی است از مقاله‌ای از احمد آتش، درباره *رسائل العشاق و وسائل المشتاق* آمده است:

این نسخه در کتابخانه خلق المالیه (در مغرب آنتالیا) است و دارای شماره ۳۰۰۵ می‌باشد. نسخه‌ای است مشتمل بر ۱۹۳ برگ به ابعاد ۱۹/۷×۱۴/۶ (۱۵/۴×۱۰/۵) سانتی‌متر و هر صفحه آن عبارت از ۱۴ سطر به خط نسخ سلجوقی و با حروف درشت... این کتاب که در هیچ جا به نسخه دیگری از آن برخوردیم چنانکه دیدیم تألیف مسعود بن احمد السیفی است که بنا به تذکره‌های فارسی (عوفی، «لباب‌الالباب»، نشر براون، ج ۲، ص ۱۵۹؛ دولتشاه، «تذکره الشعراء»، نشر براون، ص ۱۰۸؛ رضاقلی خان، «مجمع‌الصفاء»، ج ۱، ص ۲۵۲) از شعرای دوره سلجوقیان بوده است. عوفی وی را در میان شعرای دوره سلاجقه خراسان ذکر می‌کند و دولتشاه از شاگردان فرید کاتب می‌شمارد. صاحب *مجمع‌الصفاء* هم که در این باب محققاً از عوفی استفاده کرده است، معلوم نیست به چه علتی او را از شعرای تکش خوارزمشاه (۵۶۶-۵۶۸) می‌داند. به هر حال از تمام این اقوال چنین برمی‌آید که وی از شعرای نیمه دوم قرن ششم هجری بوده است. (خیام‌پور، ۱۶۶-۱۶۷).

تصحیح و بازبایی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۲۸۱

گویا اول‌بار عوفی از این کتاب با عنوان «صدعشق‌نامه» یاد کرده است (عوفی، ۱۹۰۳: ۱۵۹). ذبیح‌الله صفا نیز در کتاب تاریخ ادبیات در ایران، ذیل «سیفی نیشابوری» آورده است:

... گویند وی کتابی حاوی صد نامه عاشقانه، که عاشق به معشوق نویسد تألیف کرده بود که مقبول فضلا و پسندیده امثال بود. غزل‌ها و قصاید مصنوع او مشهور بود. شمس قیس در ذیل صنعت اعنات چند بیت از یک قصیده او را که در هر مصراع آن سنگ و سیم را التزام کرده آورده و همان ابیات با قسمت بزرگی از قصیده در مجمع‌الصفاء آمده است... سیفی هم مانند دیگر شاعران عهد خود به غزل رغبتی داشت و چند غزل از او در لباب‌الالباب نقل شده است (صفا ۱۳۶۹: ج ۲، ۶۲۶).

باری این کتاب شامل دیباچه، فصلی در صفت دوستی و اقسام آن، صد نامه عاشقانه، و فصلی در ختم کتاب است و به نثر فنی مزین به صنایع ادبی تألیف شده. مؤلف در هر نامه، در خلال نثر خود اشعاری از شاعران هم‌دوره یا سلف خود می‌آورد و حضور شعر در متن کتاب بسیار چشمگیر است، تا جایی که هیچ نامه‌ای بدون شعر نیست و به طور میانگین در هر نامه، پانزده بیت از گویندگان به عنوان شاهد مثال نقل شده است. اغلب اشعاری که سیفی نیشابوری به کار گرفته به مقتضای موضوع، عاشقانه است و قالب‌های مختلف شعری را شامل می‌شود، اما در این میان رباعی سهم بیشتری دارد. این کتاب تا کنون قدیمی‌ترین نثر فارسی شناخته‌شده است که در آن درباره حالات و انواع روابط میان عاشق و معشوق در ادبیات فارسی و آن هم با جزئیات سخن رفته است و از این لحاظ که در تمام متن از عشق زمینی و حالات مختلف آن سخن رفته، می‌تواند یکی از مهم‌ترین متون غنایی ادبیات فارسی به شمار رود. سیفی نیشابوری در هر یک از این یکصد نامه کتاب، حالتی خاص از دید عاشق و گاه از دید معشوق را به تصویر می‌کشد و این خود در مطالعات تاریخی و اجتماعی آن دوره نیز بسیار مفید است.

باری، پس از مأخذیابی تمامی اشعار این دستنویس کهن طی انجام پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده، تحت عنوان «مأخذیابی و تصحیح اشعار رسائل‌العشاق و وسائل‌المشتاق» (بنگرید به عشایری ۱۴۰۲ الف) و یافتن اغلب ابیات در دواوین، جنگ‌ها، تذکره‌ها و متون نثر، و پس از بررسی اشعار یافت‌شده در منابع متعدد، چندین بیت در دواوین و متون (از جمله چاپی و نسخ) موجود بود که به دلیل ناموثق بودن، متأخر بودن و یا آسیب‌دیدگی نسخه آن‌ها، به طوری تصحیح یا کتابت شده بودند که از نظر معنا نارسا بودند یا کلماتی از آن‌ها با حدس مصحح در قلاب قرار گرفته بود و یا صورت مصحح آن‌ها از قواعد وزن یا قافیه خارج بود. این ابیات به کمک رسائل‌العشاق تصحیح و تکمیل شدند. نیز ایبانی در چند نسخه یافت شد که

به دلیل آسیب‌های نسخه (یا سلسله نسخه‌های آن‌ها)، یا قصور کاتب (یا سلسله کاتبان) ناقص رها شده بودند. این ابیات نیز به کمک رسائل العشاق بازیابی شدند. در تحقیق حاضر ۱۱ رباعی و ۳ بیت تصحیح و بازیابی شده‌اند و به این ترتیب گوشه‌ای از نواقص یا اشکالات متون مهم فارسی و یا نارسایی معنایی برخی از ابیات آن‌ها به کمک دستنویس رسائل العشاق برطرف شده است. در مقاله حاضر ابیاتی از نزهة المجالس، دیوان انوری، دیوان معزی نیشابوری، دیوان سنایی، دیوان ازرقی، دیوان کمال‌الدین اسماعیل، دیوان رضی‌الدین نیشابوری، مجموعه رباعیات کهن (دستنویس دانشگاه استانبول)، و دستنویس جنگ سید الهی بر اساس حضور ضبط ارجح آن‌ها در رسائل العشاق تصحیح یا بازیابی شده است. باید گفت تصحیح و بازیابی ابیات یک نسخه یا یک متن بر اساس دستنویسی کهن‌تر، ضبط نزدیک‌تری به قلم‌گوینده آن ابیات را ارائه می‌دهد و علاوه بر نیل به صورت صحیح اشعار، در مطالعات سبک‌شناسی و زبان‌شناسی نیز بسیار ارزشمند است. همچنین ابیات تصحیح‌شده در مقاله حاضر، باید در تصحیح مجدد یا تصحیح نسخ هر یک از متون مذکور پیش روی مصححان و یا محققان این حوزه قرار بگیرد.

۲. پیشینه پژوهش

۱.۲ «معرفی ابیات نویافته در دستنویس رسائل العشاق و وسائل المشتاق»، نوشته علی عشایری (نگارنده)، در تاریخ ادبیات، دوره ۱۶، شماره ۲، صفحات ۵-۴۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۲. در این جستار اشعاری که در رسائل العشاق با نام گوینده آمده و در منابع دیگر مندرج نبودند، به عنوان نویافته معرفی شده‌اند. اسامی این شاعران عبارت‌اند از: انوری، سنایی، عمادی، عمیق، فخری گرگانی، فرخی سیستانی، لامعی گرگانی، ماهستی دبیر، معزی نیشابوری، ابن شاهفور، ابن طلحه، ابوالمعالی رازی، اثری، اسمعیل طوسان‌شاه، باخرزی، بندار رازی، تمیمی، خالد هروی، خوافی، سنجری، سید عزیز، سیفی، ظفر همدانی، عزالدین سعد الاتهرانی (کذا)، علایی، علی بن الحسن، علی زندنجی، عمرالبرهانی، عیاضی، قوامی، لیبی، لولویی، مرادی، و نظامی سامانی. همچنین در این مقاله به خلط «فخری» با «فرخی» (که در بررسی انتساب ابیات به آن دو در این دستنویس بسیار مهم است) اشاره شده. نیز به نام گوینده چند بیت بی‌نام در متون نثر اشاره شده است. علاوه بر آن، نگارنده در پیشینه پژوهش چند مقاله راجع به رسائل العشاق را اصلاح یا تکمیل کرده است.

۲.۲ «ابیاتی نویافته از برخی شاعران کهن در رسائل العشاق و وسائل المشتاق»، از علی کاملی، انتشار یافته در آینه پژوهش، سال سی و چهارم، شماره سوم، صفحات ۲۲۷-۲۳۸، مرداد

تصحیح و بازبایی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی عشایری) ۲۸۳

و شهریور ۱۴۰۲. همان طور که از عنوان این مقاله مشخص است، مؤلف این مقاله، ابیاتی را به طور تصادفی و با شتاب فراوان از رسائل‌العشاق انتخاب و به عنوان نویافته یک شاعر معرفی کرده. خطاهای فاحش در این نوشتار گویای این ادعاست. نگارنده پس از پذیرش مقاله «معرفی ابیات نویافته در دست‌نویس رسائل‌العشاق و وسائل‌المشتاق» (عشایری ۱۴۰۲ ب) این مقاله را دیده است و به ناچار در این مجال به نقد آن می‌پردازد: اول آن‌که نخستین بیت این مقاله که در نسخه رسائل‌العشاق به حکیم بالیث منسوب است (کاملی ۱۴۰۲: ۲۲۹) نویافته نیست و با تغییر «کرا» به «مرا» در تصحیح انتقادی غزلیات انوری، ص ۹۶؛ نامه‌های عین‌القضات، ج ۱، ص ۲۲ (بدون نام؛ همان، ج ۱، ص ۳۹۱ (بدون نام؛ همان، ج ۱، ص ۴۶۲ (بدون نام؛ همان، ج ۲، ص ۳۲۱ (بدون نام) ثبت است. نیز مشابه این بیت مطلع یکی از غزلیات مولوی است که در کلیات شمش، مقالات شمس، و سندبادنامه آمده (مولوی ۱۳۳۷: ۲۲۴؛ تبریزی ۱۳۹۱: ۲۵۴؛ ظهیری سمرقندی ۱۳۸۱: ۹۶) و مؤلف به آن‌ها نیز اشاره‌ای نکرده است؛ پس شایسته بود در صحت انتساب بیت مذکور به انوری، مولوی یا بالیث تحقیق می‌شد. دیگر، دو رباعی به نام ازرقی در رسائل‌العشاق ثبت است که در این مقاله به عنوان نویافته‌های ازرقی معرفی شده است (کاملی ۱۴۰۲: ۲۳۲). در مقاله، پیش از این دو رباعی درباره ازرقی آمده است:

دیوان او تا به حال سه بار تصحیح و چاپ شده است: اول به همت سعید نفیسی (ازرقی هروی، ۱۳۳۶)، بار دیگر به تصحیح علی عبدالرسولی (همو، ۱۳۳۶) و آخرین بار به تصحیح مسعود راستی‌پور و محمدتقی خلوصی (همو، ۱۳۹۸). (همان ۲۳۲).

اما علی‌رغم آگاهی نویسنده به تصحیح‌های موجود از دیوان ازرقی، پژوهشی در دو تصحیح نفیسی و عبدالرسولی انجام نداده است، چراکه رباعی دوم در دیوان ازرقی (تصحیح نفیسی)، ص ۱۰۴ و در دیوان ازرقی (تصحیح عبدالرسولی)، ص ۱۲۷ ثبت است و از نویافته‌های او نیست! رباعی نخست نیز در دیوان رباعیات اوحالدالدین کرمانی، ص ۳۰۷ و سفینه کهن رباعیات، ص ۲۵۳ (به نام یزدی) مضبوط است و باید صحت انتساب آن به ازرقی بررسی می‌شد. دیگر، در صفحه ۲۳۳ این مقاله، دو قطعه شعر از رسائل‌العشاق به نام «فخری» نقل شده و از نویافته‌های «فخرالدین اسعد گرگانی» دانسته شده:

دو شعر بالا که نقل کردیم، عیناً در دیوان فرخی سیستانی (فرخی سیستانی، ۱۳۹۳: ۲۸ و ۴۳۵) چاپ محمد دبیرسیاقی دیده می‌شود... از آنجا که نسخه‌های دیوان فرخی همگی متأخر و فروتر از قرن دهم هجری هستند (براتی و جلیلیان، ۱۳۹۷: ۱۹) ارجحیت با منبع نویافته ماست و این اشعار را باید به حساب فخری گرگانی گذاشت. البته احتمال بسیار

ضعیفی هم وجود دارد که کاتب نام فرخی را به اشتباه فخری نوشته باشد (کاملی ۱۴۰۲: ۲۳۳).

باید گفت احتمالی که در این قسمت ضعیف خوانده شد، نه تنها قوی‌ترین احتمال، بلکه قولی صائب است و استناد تام به دستنویس *رسائل العشاق* و واریز کردن دو قطعه شعر «فرخی سیستانی» به حساب «فخرالدین اسعد گرگانی» تنها به این دلیل که تاریخ نسخ دیوان فرخی قدیمی‌تر از قرن دهم نیستند، کار به صلاحی نیست؛ از طرفی قطعه نخست در دیوان فرخی *سیستانی* دو بیت آغازین قصیده‌ای است در مدح «بوبرک حصیری» و این خود از لحاظ تاریخی قابل تحقیق و بررسی است. با توجه به این نکته رباعی‌ای که در این مقاله به فخرالدین اسعد گرگانی نسبت داده شده (همان: ۲۳۳-۲۳۴) نیز باید از فرخی باشد. نگارنده به طور مفصل «خلط فرخی با فخری» را در مقاله «معرفی ابیات نویافته در دستنویس *رسائل العشاق* و *وسائل المشتاق*» بررسی کرده است، لذا برای دیدن نتیجه بحث به این مقاله رجوع کنید (عشایری ۱۴۰۲ ب: ۱۵-۱۶). درباره ابیاتی که در صفحات ۲۳۴ و ۲۳۵ این مقاله به عنوان نویافته «علی بن الحسن باخرزی» آمده نیز باید گفت رباعی دوم در خلاصه‌الشعار و *زبدة الافکار*، گ ۳۸۹ پ (به نام مجد همگر) ثبت است. رباعی چهارم در *رباعیات مهستی گنجوی*، ص ۴۸؛ *نزهة المجالس*، ص ۲۳۵ (به نام مهستی)؛ *مجموعه رباعیات کهن*، گ ۱۰۵ ر (به نام عطایی) آمده است. قطعه هفتم در *دیوان سنایی*، ص ۷۹۷؛ *غزل‌های سنایی*، ص ۱۶؛ *دیوان عبدالواسع جبلی*، ص ۴۹۱؛ *جنگ ۲۴۴۶*، ص ۳۵۲ (به نام سنایی) ثبت است و بیت اول آن به تنهایی در *جنگ گنج‌بخش*، گ ۲۳۱ پ (به نام سنایی) نقل شده است.^۱ رباعی «گر دوش نیامدی خیالت بر من...» در *خلاصه‌الشعار فی الرباعیات*، ص ۸۱ (به نام شیخ سیف‌الدین باخرزی - رحمه الله -) نقل شده است. بنا بر این باید صحت انتساب این اشعار به گویندگان مختلف بررسی شود و معرفی بلادرنگ آن‌ها به عنوان نویافته بدون اشاره به حضور آن‌ها در منابع دیگر، دور از حقیقت علمی است و استناد تام به یک دستنویس (هرچند کهن) ما را به حقیقت نمی‌رساند.

۳.۲ «شعرهایی نویافته از امیر معزی» اثر همایون شکری، منتشر شده در *شعرپژوهی دانشگاه شیراز*، سال چهاردهم، شماره اول، پیاپی ۵۱، صفات ۳۴۱-۳۵۴ در سال ۱۴۰۱. برای اطلاع از خطاهای این مقاله و اصلاحات آن رجوع کنید به «پیشینه پژوهش» در مقاله «معرفی ابیات نویافته در دستنویس *رسائل العشاق* و *وسائل المشتاق*» (عشایری ۱۴۰۲ ب: ۱۰).

۴.۲ دیگر مقاله‌ای است با عنوان «معرفی رسائل‌العشاق و بررسی شیوه سیفی نیشابوری در آداب کتابت و انشای نامه‌های عاشقانه فارسی در سده ششم هجری» تألیف احترام رضایی و سکینه غلام‌پور دهکی، منتشرشده در متن‌شناسی/دب فارسی، سال چهاردهم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۱، صفحات ۹۹-۱۱۷. در این جستار درباره رسائل‌العشاق و ویژگی‌های سبکی و ساختار نثر آن سخن رفته است. ذکر چند نکته درباره این مقاله ضروری است: ضبط «عامل نادان (۴)» در خط هفدهم صفحه ۱۰۹ این مقاله باید به «غافل نادان» اصلاح شود تا سؤال و تعجب نگارندگان نیز رفع شود (رضایی و غلام‌پور دهکی ۱۴۰۱: ۱۰۹). در جای دیگر مقاله درباره سبک نگارش آمده: «کاربرد کهن شیوه نگارش واژه‌ها، مانند «سیوم» (سوم)، نبشته (نوشته)، «اومید» (امید)، «از بهر آنک» (از بهر آنکه...)» (همان: ۱۰۴). باید گفت «سیوم»، «نبشته» و «اومید» شیوه کهن نگارش و رسم‌الخط نیست، بلکه این کلمات به همین صورت در زبان وجود تاریخی داشته و با همین واج‌ها تلفظ می‌شده‌اند نه این که مانند «از بهر آنک» از خصایص رسم‌الخطی آن دوره باشد. دیگر در جدول صفحه ۱۱۳-۱۱۴ نامه بیست و پنجم رسائل‌العشاق به عنوان نمونه کار سیفی در نگارش نامه‌ها آمده اما مؤلفان مقاله به جابجایی برگ‌های دستنویس در میانه این نامه توجهی نداشته‌اند و متوجه پراکندگی مطلب نیز نشده‌اند در حالی که باید جای برگ ۶۱ و ۶۲ در چاپ عکسی نسخه رسائل‌العشاق تغییر کند تا مطالب این نامه انسجام یابد؛ بنا بر این در این جدول بخش اعظم نامه بیست و پنجم فوت شده و متأسفانه از یک نامه ناقص برای نشان دادن نمونه سبک نامه‌نگاری سیفی استفاده شده است. همچنین در جدول صفحه ۱۰۶ و ۱۰۷ این مقاله بعد از عنوان ۱۷، شماره ۱۸ برای عنوان «در غیرت» ثبت نشده و شماره نامه‌ها تا عنوان ۴۰ با متن نسخه منطبق نیست؛ محققان باید به این نکته نیز توجه داشته باشند. خصایص رسم‌الخطی نسخه نیز که در این مقاله به صورت مختصر، در ده مورد و با عنوان «نشانه‌های خطی اثر» آمده است قابل استناد نیست و محققان نباید به آن اتکا کنند (رضایی و غلام‌پور دهکی ۱۴۰۱: ۱۰۵).^۲

۵.۲ دیگر مقاله کوتاهی است با عنوان «رفع چند سوءتفاهم درباره سیفی نیشابوری» به قلم همایون شکری، منتشرشده در گزارش میراث، دوره سوم، سال پنجم، شماره یکم و دوم، بهار-تابستان ۱۳۹۹، صفحات ۱۳۶-۱۴۰. در این جستار ذیل «نام نویسنده علی است یا مسعود» بحث مفصل و درخوری راجع به عدم تطابق نام دقیق مؤلف رسائل‌العشاق و ذکر سیفی نیشابوری که در لباب‌الالباب و همه تذکره‌ها آمده، سخن رفته است. (شکری ۱۳۹۹: ۱۳۷). نیز در این مقاله ذیل «وابستگی درباری سیفی» درباره ممدوح او سخن به میان آمده و در خور

توجه است. نکته مهمی که در این مقاله به آن اشاره شده جابه‌جایی دو برگ از این دستنویس است که محققین باید به آن توجه کنند تا مطالب سه نامه از این نسخه را به صورت پراکنده نخوانند (همان ۱۳۹۹: ۱۳۸-۱۳۹). در این مقاله همچنین نکات قابل توجهی راجع به افتادگی‌های قلم کاتب و جابه‌جایی یکی از مطالب کتاب آمده است (همان ۱۳۹۹: ۱۳۹). در این مجال ضروری است که به جابه‌جایی چند برگ دیگر در دستنویس *رسائل العشاق* که در مقاله مذکور به آن اشاره نشده بپردازیم: باید جای برگ‌های ۶۱ و ۶۲ عوض شود؛ برگ‌های ۹۱ و ۹۲ پس از برگ ۹۳ قرار بگیرد؛ و برگ ۹۴ به بعد از برگ ۹۶ منتقل شود.

۶.۲ مقاله دیگر «فردوسی در *رسائل العشاق*» به قلم جویا جهانبخش منتشر شده در *آینه پژوهش*، سال سی و یکم، شماره سوم، صص ۲۵۳-۲۶۵ در سال ۱۳۹۹ است. در این مقاله اشعار منسوب به فردوسی و نیز ابیاتی که بدون نام از فردوسی در *رسائل العشاق* آمده بررسی شده‌اند و مآخذ ابیات نیز به‌طور مفصل آمده است. برای دیدن دو بیت فوت‌شده فردوسی از این مقاله، رجوع کنید به «پیشینه پژوهش» مقاله «معرفی ابیات نویافته در دستنویس *رسائل العشاق* و *وسائل المشتاق*» (عشایری ۱۴۰۲ ب: ۱۲).

۷.۲ «برخی ابیات فارسی از سده چهارم و اوایل سده پنجم هجری در چند مأخذ کهن» اثر جواد بشری در صفحات ۱۲۳-۱۴۶ *کهن‌نامه/دب پارسی*، سال دهم، شماره اول، سال ۱۳۹۸. جواد بشری در این مقاله طی معرفی سه مأخذ کهن از جمله *رسائل العشاق*، و معرفی تک‌نسخه کتاب مذکور، ابیاتی نویافته از «عنصری»، «فرخی سیستانی»، «عسجدی» و «زینبی» در *رسائل العشاق* را معرفی کرده است.

۸.۲ «مأخذیابی و تصحیح اشعار *رسائل العشاق* و *وسائل المشتاق*»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه تهران، نگارش علی عشایری [=نگارنده] به راهنمایی دکتر وحید عیدگاه طریقه‌ای، تابستان ۱۴۰۲. در این تحقیق تمامی ابیات و مصاریع مکتوب در دستنویس *رسائل العشاق* تصحیح و مأخذیابی شده‌اند. تألیف مقاله حاضر جز با تصحیح و مأخذیابی تمامی ابیات مکتوب در *رسائل العشاق* (حدوداً ۱۵۰۰ بیت) ممکن نبود.

تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۲۸۷

۳. تصحیح هفت رباعی و سه بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق

۱.۳ تصحیح یک رباعی از «عیاضی» در نزهة‌المجالس

نخستین شعر مورد نظر، رباعی‌ای است که در نزهة‌المجالس به نام «عیاضی» ثبت است. ظاهراً قسمتی از مصراع چهارم این رباعی در نسخه نزهة‌المجالس افتادگی داشته و مصحح، محمدامین ریاحی، بخش افتادگی را «بتا» حدس زده است:

بگریستم از تو با تو ناخندیده عاشق شدم از تو خبری نشنیده
گر خلد برین نه‌ای، چرا نادیده هم دل طلبد تو را [بتا] هم دیده؟

(شروانی ۱۳۷۵: ۵۱۵)

این رباعی در رسائل‌العشاق نیز به نام «عیاضی» آمده اما مصراع چهارم در رسائل‌العشاق به صورت کامل و بدون افتادگی با «همی» ثبت است: «هم دل طلبد تو را همی هم دیده» (سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۲۴؛ ۱۲ پ). لذا این مصراع بر اساس ضبط رسائل‌العشاق تصحیح می‌شود و «همی» باید به جای «[بتا]» قرار بگیرد.

دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۱۲ پشت

۲.۳ تصحیح یک رباعی از «ازرقی»

رباعی دیگر از ازرقی است و در دو تصحیح سعید نفیسی و علی‌عبدالرسولی ثبت است. در تصحیح نفسی چنین آمده:

چون بدعهدی گشت از تو این عهد درست^۳ در سستی دست از تو چرا دارم سست؟
گر دست نشستمی ز تو روز نخست امروز به خون روی خود باید شست

(ازرقی ۱۳۳۶ الف: ۹۷)

و در تصحیح علی‌عبدالرسولی بدین‌گونه ضبط شده:

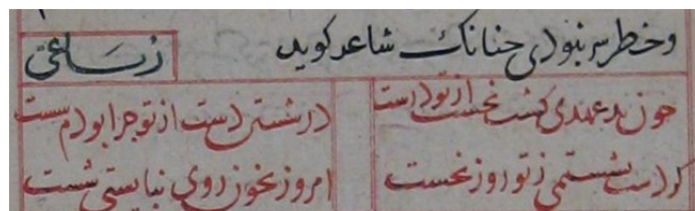
چون بدعه‌دی نخست گشت از تو درست در سستی دست از تو چرا بودم سست؟
گر دست نشستمی ز تو روز نخست امروز به خون روی بایستی شست

(ازرقی ۱۳۳۶ ب: ۱۱۸)

نخست ضبط مصرع اول در تصحیح نفیسی از وزن خارج است. دیگر آنکه «سستی دست» در مصرع دوم هردو تصحیح تعبیر نامللموسی است و دست کم می‌توان گفت با این نحو به روشنی افاده معنا نمی‌کند. همچنین «خون روی» نیز تعبیر غریبی است و معنای بیت دوم را به روشنی منتقل نمی‌کند. از طرف دیگر با فعل منفی «نشستمی» و فعل مثبت «بایستی»، پیوند بیت دوم با بیت نخست سست است. نظر به ضبط بهتر این رباعی در دستنویس رسائل العشاق، این رباعی به بهترین وجهی تصحیح می‌شود: «سستی دست» به «شستن دست»؛ «نشستمی» به «بشستمی»؛ و «به خون روی بایستی» به «به خون روی نبایستی». ذکر این نکته نیز ضروری است که این رباعی در دیوان ازرقی به تصحیح راستی‌پور و خلوصی (ازرقی ۱۳۹۸) یافت نشد. اینک ضبط این رباعی در دستنویس رسائل العشاق که بدون نام گوینده ثبت شده می‌آید:

چون بدعه‌دی گشت نخست از تو درست در شستن دست از تو چرا بودم سست؟
گر دست بشستمی ز تو روز نخست امروز به خون روی نبایستی شست

(سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۰۰؛ ۱۵۰ پ)

دستنویس رسائل العشاق، برگ ۱۵۰ پشت

۳.۳ تصحیح یک بیت از «معزی نیشابوری»

بیتی در صفحه ۳۵۳؛ ۱۷۷ ر دستنویس رسائل العشاق بدون نام گوینده ثبت است. این بیت مطلع یکی از قصاید معزی است و در دیوان او چنین است:

تهنیت گویند شاهان را به عید نامور عید را من تهنیت گویم به شاه نامور

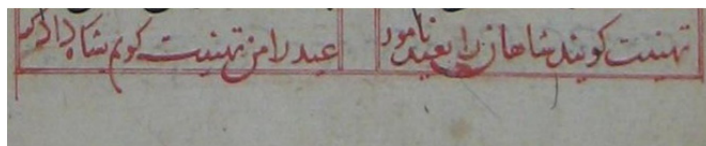
تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی عشایری) ۲۸۹

(معزّی نیشابوری، ۱۳۱۸: ۳۳۳)

چنان که ملاحظه می‌شود قافیه این بیت در دیوان معزّی نیشابوری تکرار شده و معیوب است. شاید به نظر برسد که «نامور» در این بیت به دو معنی به کار رفته، اما توجیه معنایی خوبی ندارد و با وجود ضبط ارجح واژه «دادگر» در محل قافیه مصراع دوم این بیت در رسائل‌العشاق، مشکل قافیه آن به بهترین وجه برطرف و این بیت تصحیح می‌شود:

تهنیت گویند شاهان را به عید نامور عید را من تهنیت گویم به شاه دادگر

(سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۵۳؛ ۱۷۷ ر)

دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۱۷۷ رو

۴.۳ تصحیح یک بیت از «معزّی نیشابوری»

بیت مورد نظر دیگر نیز از قصاید دیوان معزّی نیشابوری است. این بیت در آن‌جا چنین آمده:

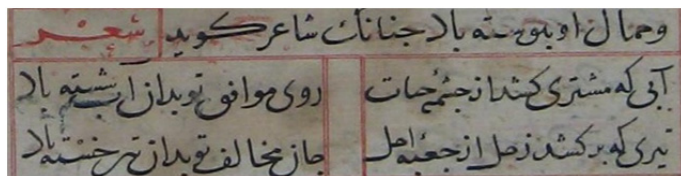
آبی که مشتری کشد از چشمه حیات روی موافق تو بر آن آب شسته باد

(معزّی نیشابوری ۱۳۱۸: ۷۵۵)

معنای «روی بر آب شستن» به روشنی مشخص نیست و ظاهراً تعبیر غریبی است. این بیت با بیت دیگری از همان قصیده معزّی در رسائل‌العشاق و با اختلاف ضبط «بر آن» به «بدان» ثبت است. ضبط رسائل‌العشاق نارسایی معنایی بیت را حل می‌کند و ضبط بهتری است و بیت بدین صورت تصحیح می‌شود: «روی موافق تو بدان آب شسته باد». البته از نام گوینده این بیت در آن‌جا سخنی نرفته است:

آبی که مشتری کشد از چشمه حیات روی موافق تو بدان آب شسته باد

(سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۵۳؛ ۱۷۷ ر)

دستنویس رسائل العشق، برگ ۱۷۷ رو

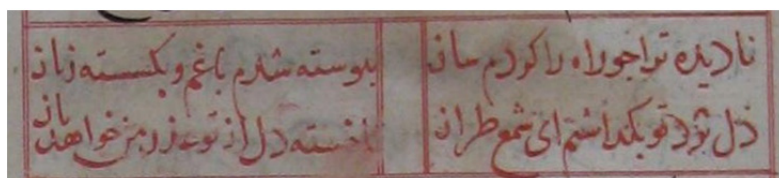
۵.۳ تصحیح یک رباعی از «سنایی»

مورد بعد، مصرع اول یک رباعی از دیوان سنایی است: «نادیده تو را چو راه را کردم باز»:

نادیده تو را چو راه را کردم باز پیوسته شدم با غم و بگسسته ز ناز
دل نزد تو بگذاشتم ای شمع طراز تا خسته دل از تو عذر من خواهد باز

(سنایی ۱۳۴۱: ۱۴۴۲)

«راه باز کردن» تعبیر ناملموسی است، وانگهی در مصرع چهارم نیز قافیه «باز» است و با وجود «باز» در محل قافیه مصرع اول، قافیه تکرار می‌شود. این رباعی در رسائل العشق بدون نام گوینده آمده و در آنجا مصرع اول چنین است: «نادیده تو را چو راه را کردم ساز» (سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۶۲؛ ۱۸۱ پ). «ساز کردن» به معنی «فراهم کردن مقدمات امری یا کاری» به کار رفته. بدین ترتیب با حضور واژه «ساز» در مصرع مذکور، این رباعی سنایی تصحیح می‌شود.

دستنویس رسائل العشق، برگ ۱۸۱ پشت

۶.۳ تصحیح یک رباعی از «کمال الدین اسماعیل»

رباعی دیگر در دیوان کمال الدین اسماعیل ثبت است و بیت دوم رباعی در هر دو تصحیح (بحر العلومی و ضیاء) چنین مضبوط است:

باری بنده را طبیبی دانا در خدمت تو شبی دگر فرموده است

تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۲۹۱

(کمال‌الدین اسماعیل ۱۳۴۸: ۹۵۰؛ ۱۳۹۹: ۳۴۳)

این رباعی در رسائل‌العشاق بدون نام گوینده آمده و در مصراع سوم آن، به جای «باری» واژه «بیماری» مضبوط است: «بیماری بنده را طبیبی استاد» (سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۲۱؛ ۱۶۱ ر). ضبط واژه «بیماری» هم تکمیل‌کننده معنا و محتوای بیت است (با توجه به تناسب با واژه «طبيب») و هم وزن مصرع مذکور را تندرست می‌کند. وزن مصرع را با وجود «باری» اگر در شجره «اخرم» نیز در نظر بگیریم باز هم یک هجا کم دارد. لذا به کمک حضور این بیت در رسائل‌العشاق این رباعی دیوان کمال‌الدین اسماعیل نیز تصحیح شد.

دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۱۶۱ رو

۷.۳ تصحیح یک رباعی از نزهة‌المجالس

رباعی دیگر در نزهة‌المجالس به نام «ابوالبرکات» ثبت است:

در وصل تو [دی] گرد طرب گردیدم در هجر تو امروز به غم پیچیدم
دی گر به بهشت در بیارامیدم امروز پس از بهشت دوزخ دیدم

(شروانی ۱۳۷۵: ۶۱۴)

در نسخه نزهة‌المجالس گویا محل واژه «دی» مخدوش بوده یا افتادگی داشته و مصحح کتاب، محمدامین ریاحی، آن را به قیاس و قرینه «امروز» در مصرع دوم حدس زده و در قلاب قرار داده است. همین رباعی در جُنگ رباعی، ص ۳۷ (به نام سنایی) و باز در جُنگ رباعی، ص ۷۷ (به نام معزی نیشابوری) نیز آمده و در هر دو موضع به جای «دی»، «من» مضبوط است. اما ضبط واژه مورد نظر این رباعی در دو مأخذ دیگر یعنی مجموعه رباعیات کهن، برگ ۱۲۲ ر (به نام اشهری) و نیز رسائل‌العشاق، صفحه ۱۵۰؛ ۷۵ پ (به نام معزی) «دی» است. ضبط «دی» به قیاس «امروز»، نسبت به «من» ارجح است. لذا حدس محمدامین ریاحی برای افتادگی نسخه در بیت مذکور در نزهة‌المجالس با کمک دست‌نویس مجموعه رباعیات کهن و هم‌چنین

۲۹۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۵، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

دستنویس رسائل‌العشاق تأیید می‌شود. بنا بر این این رباعی با تکیه بر ضبط رسائل‌العشاق و همچنین مجموعهٔ رباعیات کهن تصحیح شد.

دستنویس رسائل‌العشاق، برگ ۷۵ پشت

۸.۳ تصحیح یک رباعی از «انوری»

یک رباعی در دیوان انوری ثبت است. شناسه‌های افعال این رباعی اول شخص جمع است و بدین ترتیب سه مصرع آن سکتۀ وزنی دارد:

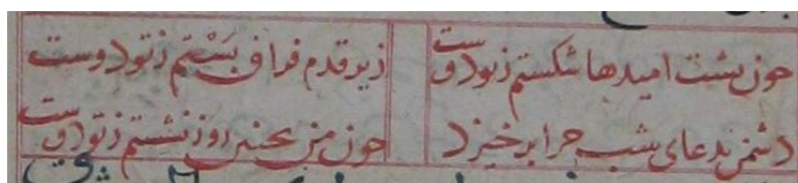
تا دست امیدها شکستیم ز تو دوست زیر لگد فراق پستیم ز تو دوست
دشمن به دعای شب چرا برخیزد؟ چون ما به چنین روز نشستیم ز تو دوست

(انوری ۱۳۴۰: ۹۶)

همین رباعی در رسائل‌العشاق در دو موضع آمده و افعال آن همگی اول شخص مفرد هستند. لذا با ضبط افعال مورد نظر با شناسۀ مفرد در رسائل‌العشاق، وزن مصاریع تندرست و رباعی تصحیح می‌شود:

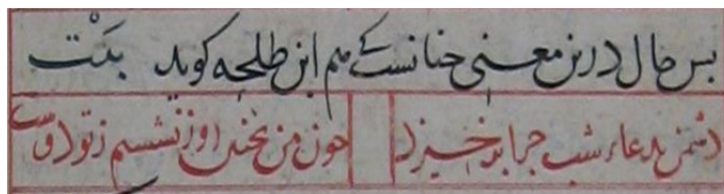
چون پشت امیدها شکستم ز تو دوست زیر قدم فراق پستم ز تو دوست
دشمن به دعای شب چرا برخیزد؟ چون من به چنین روز نشستم ز تو دوست

(سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۱۱۹؛ ۶۰؛ ۲۲۴؛ ۱۱۲ پ)

دستنویس رسائل‌العشاق، برگ ۶۰ رو

تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۲۹۳

دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۱۱۲ پشت

۹.۳ تصحیح یک رباعی از دیوان رضی‌الدین نیشابوری

رباعی دیگری که به کمک رسائل‌العشاق تصحیح شد از دیوان رضی‌الدین نیشابوری است:

جانا ز نیاز من ره ناز مگیر خوی بد روزگار ناساز مگیر
دستم گیری پای ز من باز مگیر ای دوست به یکباره ره ناز مگیر

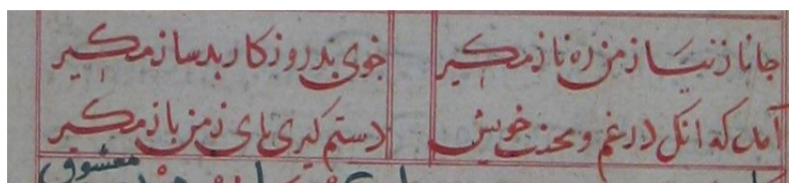
(رضی‌الدین نیشابوری ۱۳۸۱: ۱۸۹)

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، قافیه مصراع نخست در مصراع چهارم عیناً تکرار شده، اما در دست‌نویس رسائل‌العشاق بیت نخست به همین شکل و تنها با تغییر «ناساز» به «بدساز» ثبت است و بیت دوم چنین:

آمد که آنکه در غم و محنت خویش دستم گیری، پای ز من باز مگیر

(سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۶۹؛ ۳۵ ر)

لذا با ضبط مصراع چهارم بدین صورت، مشکل قافیه این رباعی برطرف شده و رباعی مذکور تصحیح می‌شود. لازم به ذکر است این رباعی در دست‌نویس رسائل‌العشاق به نام «ابن طلحه» آمده.

دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۳۵ رو

۱۰.۳ تصحیح یک بیت از دست‌نویس جُنگ سید الهی

دو بیت در برگ ۲۱۲ ر دست‌نویس جُنگ سید الهی به نام «ابوالمعالی نحاس» آمده که قافیه مصرع دوم بیت نخست آن به دلیل جابجایی دو واژه پایانی، فاسد است و وزن بیت را نیز مختل کرده:

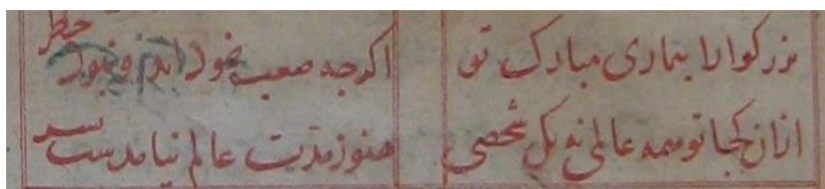
بزرگوارا بیماریِ مبارک تو اگرچه صعب نمود اندر او خطر نبود
از آن کجا همه عالمی نه یک شخصی هنوز مدت عالم نیامده‌ست به سر

(جُنگ سید الهی گ ۲۱۲ ر)

این دو بیت در رسائل‌العشاق بدون نام گوینده آمده و در آن‌جا واژه‌های مورد نظر در بیت اول به صورت صحیح یعنی «نبود خطر» ضبط شده و بدین ترتیب بیت نخست تصحیح می‌شود. نیز ضبط مصرع نخست بیت دوم در رسائل‌العشاق متفاوت و قابل تأمل است:

بزرگوارا بیماریِ مبارک تو اگرچه صعب نمود اندر او نبود خطر
از آن کجا تو همه عالمی نه یک شخصی هنوز مدت عالم نیامده‌ست به سر

(سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۸۱؛ ۱۹۱ ر)

دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۱۹۱ رو

البته این دو بیت در دست‌نویس روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر نیز در دو موضع با ضبط متفاوت چند واژه، به نام «معزی» ثبت است و در هر دو، ضبط بیت نخست آن در محل قافیه همچون رسائل‌العشاق است. اما ضبط مصراع نخست بیت دوم در هر دو موضع متفاوت است: «برای آنک تو مجموع عالمی و هنوز» (روضه‌الناظر گ ۱۵۵ ر)؛ «ازان سبب کی تو یک عالمی نه یک خلقی» (روضه‌الناظر گ ۱۸۲ پ). همچنین در مقاله «تحقیقی در اشعار پراکنده ابوالمعالی نحاس رازی» در آینه‌میراث، این دو بیت از دست‌نویس جُنگ سید الهی نقل شده که ضبط مصرع دوم بیت نخست بدون اشاره به حضور این ابیات در دست‌نویس روضة‌الناظر، به صورت

تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۲۹۵

صحیح حدس زده شده است: «اگرچه صعب نمود اندر او نبود خطر» (یاری گل‌دره و نورایی ۱۳۹۴: ۳۲۴-۳۲۵). نیز باید گفت با توجه به مضبوط بودن این دو بیت در دو موضع از دست‌نویس روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر به نام «معزی» و با توجه به کهن‌تر بودن دست‌نویس روضة‌الناظر (سده هشتم) نسبت به جنگ سید الهی (سده دهم)، نمی‌توان به قطع یقین گفت گوینده آن‌ها «ابوالمعانی نحاس» است.

۴. بازیابی چهار رباعی بر اساس دست‌نویس رسائل‌العشاق

۱.۴ بازیابی یک رباعی از «کمال‌الدین اسماعیل»

یک رباعی در دو تصحیح از دیوان کمال‌الدین اسماعیل (تصحیح بحرالعلومی و تصحیح ضیاء) ظاهراً به دلیل مخدوش بودن نسخه به شکل ناقص تصحیح شده. در تصحیح بحرالعلومی چنین است:

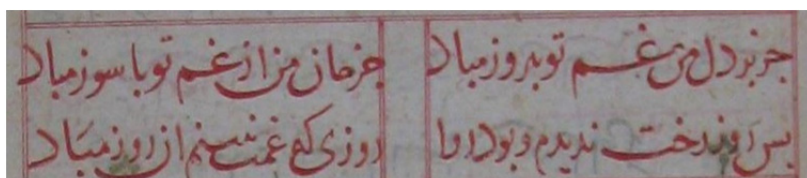
..... عشق تو فیروز مباد	جز جان من از عشق تو باسوز مباد
..... ندیده بودیم روا	روزی که غمت نیستم آن روز مباد

(کمال‌الدین اسماعیل ۱۳۴۸: ۹۶۸)

در تصحیح محمدرضا ضیاء افتادگی مصرع اول در قلاب قرار گرفته: «[جز بر دل من] عشق تو فیروز مباد» (کمال‌الدین اسماعیل ۱۳۹۹: ۳۴۸) و مصرع سوم به همان شکل تصحیح بحرالعلومی باقی است: «... ندیده بودیم روا» (همان ۳۴۸). مصاربع نخست و سوم رباعی در رسائل‌العشاق به شکل کامل آمده است. لذا به کمک رسائل‌العشاق، این رباعی در دیوان کمال‌الدین اسماعیل تصحیح و بازیابی می‌شود:

جز بر دل من غم تو پیروز مباد	جز جان من از غم تو باسوز مباد
بس روز رخت ندیدم و بود روا	روزی که غمت نیستم آن روز مباد

(سیفی‌نیشابوری ۱۳۹۹: ۲۲ پ)

البته گفتنی است که این رباعی در نزهة المجالس و به نام «فخر خالد» نیز آمده:

جز بر دل من عشق تو فیروز مباد کس را چو تو دلستان دلسوز مباد
اکنون که در انتظار روزم برسید من خود رفتم کسی بدین روز مباد

(شروانی، ۱۳۷۵: ۴۸۱)

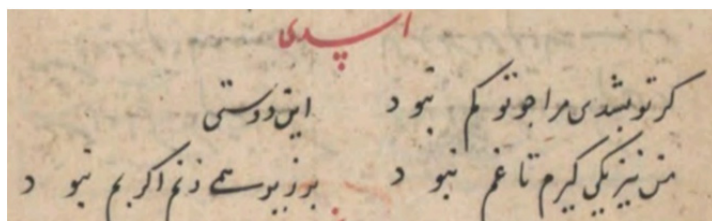
اما ضبط بیت دوم در نزهة المجالس با ضبط دیوان کمال‌الدین اسماعیل کاملاً متفاوت است و این رباعی دیوان کمال‌الدین اسماعیل تنها بر اساس ضبط آن در رسائل العشاق بازیابی و تصحیح می‌شود.^۴

۲.۴ بازیابی یک رباعی از مجموعه رباعیات کهن (دست‌نویس دانشگاه استانبول)

رباعی دیگری در مجموعه رباعیات کهن به نام «اسدی» مضبوط است و ظاهراً مصراع دوم این رباعی، ناقص کتابت شده و کاتب احتمالاً به دلیل مخدوش بودن نسخه‌ای که در دست داشته (و یا گردآورنده به دلیل عدم حضور ذهن)، آن را بدین شکل کتابت کرده: «و این دوستی»، و جای باقی کلمات این مصراع را خالی نهاده تا مگر بعداً خود آن را تکمیل کند^۵ ولی مصراع مورد نظر به صورت ناقص رها شده:

گر تو بشدی مرا چو تو کم نبود ایــــن دوستی []

(مجموعه رباعیات کهن گ ۱۲۳ پ)

دست‌نویس مجموعه رباعیات کهن، برگ ۱۲۳ پشت

تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۲۹۷

باری اکنون با در دست داشتن دست‌نویس رسائل‌العشاق که این رباعی به شکل کامل در آن مضبوط است، این مصراع تصحیح و بازیابی می‌شود: «این دوستی ای نگار به‌ستم نبود». رباعی کامل در رسائل‌العشاق چنین است:

گر تو بشدی مرا چو تو کم نبود و این دوستی ای نگار به‌ستم نبود
من نیز بتی گیرم تا غم نبود بر زیر همی زنم اگر بم نبود

(سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۱۶۵؛ ۸۳ ر)

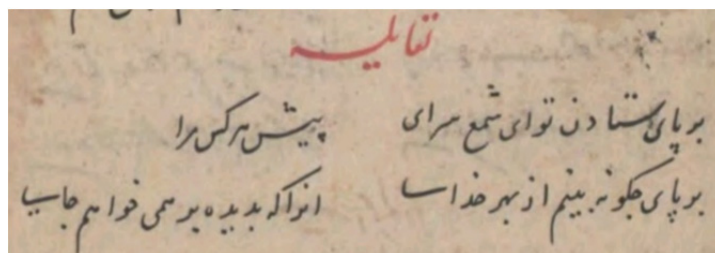
دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۸۳ رو

۳.۴ بازیابی یک رباعی از مجموعه رباعیات کهن (دست‌نویس دانشگاه استانبول)

نیز در دست‌نویس مجموعه رباعیات کهن، رباعی دیگری بدون نام گوینده آمده که مصراع دوم آن نیز ناقص رها شده: «پیش هر کس مرا»:

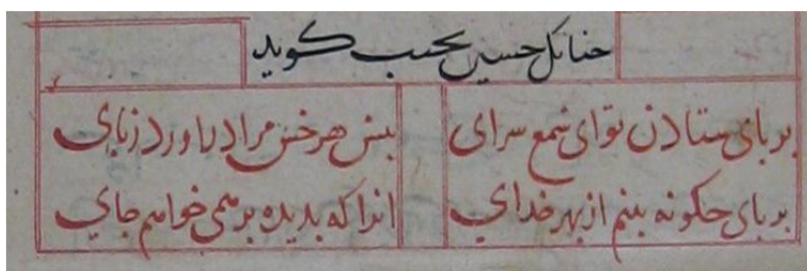
بر پای ستادن تو ای شمع سرای پیش هر کس مرا []
بر پای چگونه بینم از بهر خدای؟ آن را که به دیده بر همی خواهم جای

(مجموعه رباعیات کهن گ ۲۲۷ ر)

دست‌نویس مجموعه رباعیات کهن، برگ ۲۲۷ رو

این رباعی نیز به صورت کامل و البته به نام «حسین نجیب» در رسائل العشاق، صفحه ۲۲۰؛ ۱۱۰ پ، مندرج است و مصرع دوم در آن جا چنین آمده: «پیش هر خس مرا درآورد ز پای». همچنین مصرع دوم این رباعی در نزهة المجالس بدون نام گوینده چنین آمده: «پیش هر کس مرا درآورد ز پای» (شروانی ۱۳۷۵: ۵۱۵). لذا مصرع ناقص مذکور به کمک نزهة المجالس و نیز مهر تأیید رسائل العشاق بازیابی و تصحیح می‌شود.

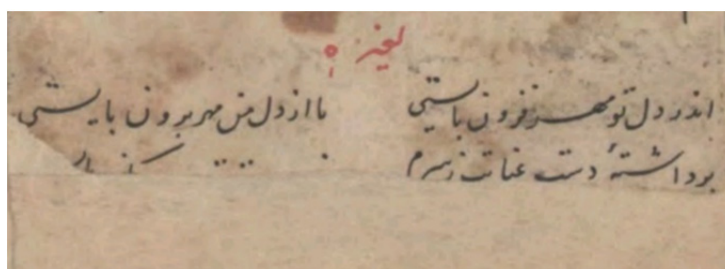
دستنویس رسائل العشاق، برگ ۱۱۰ پ

۴.۴ بازیابی یک رباعی از مجموعه رباعیات کهن (دست‌نویس دانشگاه استانبول)

رباعی دیگری در دستنویس مجموعه رباعیات کهن، برگ ۲۵۶ ر، بدون نام گوینده ثبت است و مصرع چهارم آن ظاهراً به دلیل ترمیم نسخه، زیر کاغذ ترمیمی قرار گرفته؛ البته به نظر می‌رسد این قسمت قبل از ترمیم به دلیل آسیب نسخه از بین رفته باشد:

اندر دل تو مهر فزون بایستی یا از دل من مهر برون بایستی
برداشته‌ای دست عنایت ز سرم []

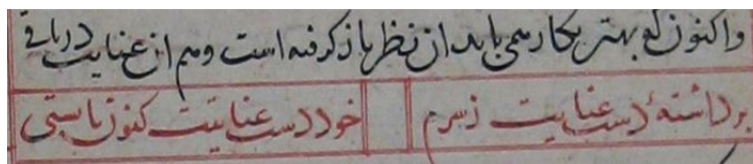
(مجموعه رباعیات کهن گ ۲۵۶ ر)

دستنویس مجموعه رباعیات کهن، برگ ۲۵۶ رو

تصحیح و بازیابی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۲۹۹

مصراع مذکور در نزهة‌المجالس چنین مضبوط است: «خود دست تو بر سرم کنون بایستی» (شروانی ۱۳۷۵: ۵۷۷). بیت دوم این رباعی در رسائل‌العشاق نیز آمده و ضبط مصراع مذکور در آن‌جا چنین است: «خود دست عنایت کنون بایستی» (سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۱۲؛ ۱۵۶ پ). به نظر می‌رسد ضبط نزهة‌المجالس عیناً چون ضبط مجموعه رباعیات کهن باشد چراکه در بالای محل ترمیمی پس از نقطه «خود»، چهارنقطه دیگر بدون فاصله آمده که می‌توان حدس زد نقاط کلمات «دست تو» باشد و این کلمات تنها در نزهة‌المجالس آمده است. بنا بر این این رباعی به کمک نزهة‌المجالس بازیابی شد. با این حال ضبط رسائل‌العشاق درخور تأمل است، هرچند با توجه به قرائنی که گفته شد، احتمال یکسان بودن ضبط رسائل‌العشاق با ضبط مجموعه رباعیات کهن کم است.

دست‌نویس رسائل‌العشاق، برگ ۱۵۶ پشت

۵. نتیجه‌گیری

چنانچه در تحقیق حاضر آمد، ضمن مأخذیابی تمامی اشعار دست‌نویس رسائل‌العشاق، در مآخذ گوناگون ابیاتی با ضبط نادرست از جمله با مشکل وزنی، خطای قافیه، یا معنای نارسا و یا به صورت ناتمام آمده بودند که به کمک دست‌نویس رسائل‌العشاق تصحیح یا بازیابی شدند. در این میان ۷ رباعی و ۳ بیت در منابع مهمی چون نزهة‌المجالس، دیوان‌انوری، دیوان‌معزی نیشابوری، دیوان‌سنایی، دیوان‌ازرقی، دیوان‌کمال‌الدین اسماعیل، دیوان‌رضی‌الدین نیشابوری، و دست‌نویس جنگ سید الهی تصحیح، و ۴ رباعی از مجموعه رباعیات کهن (دست‌نویس دانشگاه استانبول) و دیوان‌کمال‌الدین اسماعیل بازیابی شدند. تصحیح و خصوصاً بازیابی این اشعار کوششی برای تکمیل کردن متون مذکور و نزدیک کردن ضبط ابیات مندرج در آن‌ها به قلم گویندگان آن ابیات است. ابیات تصحیح‌شده در مقاله حاضر باید در تصحیح مجدد یا تصحیح نسخ هر یک از متون مذکور پیش روی مصححان قرار بگیرد تا ضبط‌های نادرست و ناقص را به کمک آن تکمیل کنند. از طرف دیگر، این تحقیق با به دست دادن شکل کامل یک شعر و

تأیید حضور آن در چند مأخذ، به پژوهش دقیق‌تر در حوزه شعرشناسی، سبک‌شناسی و زبان‌شناسی متون کهن فارسی کمک می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

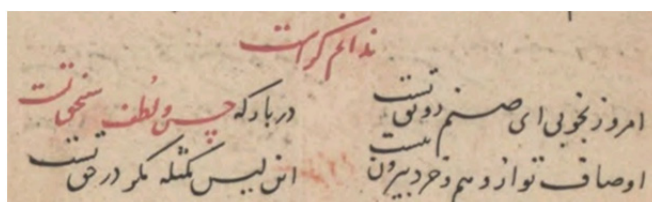
۱. نگارندگان مقاله «سرقت ادبی عبدالواسع جبلی از دیوان سنایی» در جستارهایی ادبی به سرقت تمامی این غزل سنایی با این مطلع اشاره کرده‌اند (شریفی صحنی و پورخالقی چترودی ۱۳۹۰: ۹۷).

۲. در مورد اول آن آمده: «سه حرف فارسی «گ»، «پ»، «ج» در همه جا به ترتیب به صورت «ک»، «ب»، «ج» آمده» (رضایی و غلام‌پور دهکی، ۱۴۰۱: ۱۵). این نظر را برخی موارد نسخه تأیید نمی‌کند و «پ» و «ج» گاه بدون هیچ نقطه‌ای کتابت شده‌اند. دیگر، در مورد چهارم چنین آمده: «استفاده از همزه به جای «ی»: سویداء دل (سویدای دل)، مولاء راغب (مولای راغب)». (همان‌جا). در این قسمت باید اشاره می‌شد که گاه در اضافه کلمه به چنین کلماتی از میانجی «ی» نیز استفاده شده است، مثل «استوای او» و «لقای او». همچنین مورد هفتم این عنوان چنین است: «حذف همزه در کلماتی مثل درین (در این)، یا تبدیل آن به «د» مانند «بدین» به جای «به این». (همان‌جا). باید گفت «بدین» صورت باقی‌مانده از «پد» پهلوی + «این» است و با «به این» فارسی نو متمایز است و در تمامی متون نیز به شکل «بدین» به کار است و خصیصه رسم الخطی این نسخه و هیچ نسخه دیگری نیست.

۳. کذا فی الاصل.

۴. برای دیدن مأخذ این رباعی به شکلی که در نزه‌المجالس آمده رجوع کنید به دیوان کمال‌الدین اسماعیل به تصحیح محمدرضا ضیاء، صفحات ۴۳۰-۴۳۱، تعلیقه رباعی ۸۹۹.

۵. برای نمونه، در جایی از همین نسخه ظاهراً خود کاتب (یا گردآورنده) کلماتی را بعداً و با رنگ دیگر اضافه کرده؛ این نمونه در مصراع دوم رباعی چهارم برگ ۲۰۲ پ این دستنویس دیده می‌شود:

دستنویس مجموعه رباعیات کهن، برگ ۲۰۲ پشت

کتاب‌نامه

ابوالمجد تبریزی (۱۴۰۱)، خلاصه‌الشعار فی الرباعیات، تصحیح و تحقیق سید محمد عمادی حائری، تهران: هرمس.

تصحیح و بازبایی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی عشایری) ۳۰۱

- ازرقی هروی (۱۳۳۶ الف)، دیوان، با تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی زوار.
- ازرقی هروی (۱۳۳۶ ب)، دیوان، به تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: دانشگاه تهران.
- ازرقی هروی (۱۳۹۸)، دیوان، به تصحیح مسعود راستی‌پور و محمدتقی خلوصی، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- انوری، علی بن محمد (۱۳۴۰)، دیوان، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، ج ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اوحدالدین کرمانی، حامد (۱۳۶۶)، دیوان رباعیات / اوحدالدین کرمانی، به کوشش احمد ابومحبوب، با مقدمه‌ای از محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: سروش.
- بشری، جواد (۱۳۹۸)، «برخی ابیات فارسی از سده چهارم و اوایل سده پنجم هجری در چند مأخذ کهن»، کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۰، شماره ۱، صص ۱۲۳-۱۴۶.
- تبریزی، شمس‌الدین محمد (۱۳۹۱)، مقالات شمس، تصحیح محمدعلی موحد، تهران: خوارزمی.
- جبلی، عبدالواسع (۱۳۶۱)، دیوان، به اهتمام و تصحیح ذبیح‌الله صفا، تهران: امیرکبیر.
- جنگ ۲۴۴۶، دستنویس شماره ۲۴۴۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابت در سده ۱۱ هـ.ق، ۸۳۰ صفحه.
- جنگ سید الهی، دستنویس شماره ۱۴۴۳۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت در قرن ۱۰ هـ.ق، ۲۶۲ برگ.
- جنگ گنج‌بخش، دستنویس شماره ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد، کتابت در سده ۸ هـ.ق، ۹۸ برگ.
- جهانبخش، جويا (۱۳۹۹)، «فردوسی در رسائل‌العشاق»، آینه پژوهش، سال ۳۱، شماره ۳، صص ۲۵۳-۲۶۵.
- حسینی کاشانی، تقی‌الدین علی، خلاصه‌الشعار و زیاده‌الافکار، دستنویس شماره ۷۷۹۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابت در سده ۱۱ هـ.ق، ۴۶۳ برگ.
- خیام‌پور (تاهباززاده)، عبدالرسول (۱۳۲۹)، «نشریات ترکیه: چند کتاب خطی مهم فارسی در گوشه‌ای از آسیای صغیر»، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال ۳، شماره ۳-۴، صص ۱۶۶-۱۷۳.
- رضایی، احترام و سکینه غلام‌پور دهکی (۱۴۰۱)، «معرفی رسائل‌العشاق و بررسی شیوه سیفی نیشابوری در آداب کتابت و انشای نامه‌های عاشقانه فارسی در سده ششم هجری»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال ۱۴، شماره ۳ (پیاپی ۵۵)، صص ۹۹-۱۱۷.
- رضی‌الدین نیشابوری، محمد (۱۳۸۱)، دیوان، تصحیح ابوالفضل وزیرنژاد، مشهد: محقق.
- سفینه کهن رباعیات، (۱۳۹۵)، تصحیح و تحقیق ارحام مرادی و محمد افشین‌وفایی، تهران: سخن.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۴۱) دیوان، به سعی و اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۶)، غزل‌های حکیم سنایی غزنوی، تصحیح یدالله جلالی پندری، تهران: علمی و فرهنگی.

۳۰۲ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

سیفی نیشابوری، مسعود بن احمد (۱۳۹۹)، *رسائل العشاق و وسائل المشتاق*، نسخه‌برگردان به کوشش جواد بشری، تهران: دکتر محمود افشار با همکاری سخن.

سیفی نیشابوری، مسعود بن احمد، *رسائل العشاق و وسائل المشتاق*، دستنویس شماره ۳۰۰۵ کتابخانه مالی ترکیه، به خط حمید السمرقندی، کتابت در ۶۸۵ هـ.ق، ۱۹۳ برگ.

شروانی، جمال خلیل (۱۳۷۵)، *نزهة المجالس*، به تصحیح و تحقیق محمدامین ریاحی، تهران: علمی.

شریفی صبحی، محسن و مهدخت پورخالقی چترودی (۱۳۹۰)، «سرقه ادبی عبدالواسع جبلی از دیوان سنایی»، *جستارهای نوین ادبی (ادبیات و علوم انسانی سابق)*، سال ۴۴، شماره ۱۷۵، صص ۸۵-۱۰۶.

شیکری، همایون (۱۳۹۹)، «رفع چند سوء تفاهم درباره سیفی نیشابوری و تذکر چند نکته درباره چاپ عکسی *رسائل العشاق و وسائل المشتاق*»، *گزارش میراث*، دوره ۳، سال ۵، شماره ۱-۲، صص ۱۳۶-۱۴۰.

شیکری، همایون (۱۴۰۱)، «شعرهایی نویافته از امیر معزی»، *شعرپژوهی دانشگاه شیراز*، سال ۱۴، شماره ۱ (پیاپی ۵۱)، صص ۳۴۱-۳۵۴.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹)، *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۲، تهران: فردوس.

ظهیری سمرقندی، محمد بن علی (۱۳۸۱) *سندبادنامه*، تصحیح محمدباقر کمال‌الدینی، تهران: میراث مکتوب. عبدالعزیز کاشی (سده ۸)، *روضه الناظر و نزهة الخاطر*، دستنویس شماره Univ.F.766 کتابخانه دانشگاه استانبول، کتابت در سده ۸ هـ.ق، ۳۰۴ برگ، فیلم شماره ۲۴۷ کتابخانه دانشگاه تهران.

عشایری، علی (۱۴۰۲ الف)، *مأخذیابی و تصحیح اشعار رسائل العشاق و وسائل المشتاق*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد: گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران.

عشایری، علی (۱۴۰۲ ب)، «معرفی ابیات نویافته در دستنویس *رسائل العشاق و وسائل المشتاق*»، *تاریخ ادبیات*، دوره ۱۶، شماره ۲ (پیاپی ۸۷/۲)، صص ۵-۴۱.

عوفی، محمد (۱۹۰۳ م)، *لباب‌الالباب*، به سعی و اهتمام ادوارد برون، ج ۲، لیدن: بریل.

عین‌القضات همدانی (۱۳۶۲)، *نامه‌های عین‌القضات همدانی*، به اهتمام علی‌نقی منزوی و عقیف غسیران، ۳ ج، تهران: کتابفروشی منوچهری و کتابفروشی زوار.

کاملی، علی (۱۴۰۲)، «ابیاتی نویافته از برخی شاعران کهن در *رسائل العشاق و وسائل المشتاق*»، *آینه پژوهش*، سال ۳۴، شماره ۳، صص ۲۲۷-۲۳۸.

کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، ابوالفضل (۱۳۴۸)، *دیوان*، به اهتمام حسین بحرالعلومی، تهران: کتابفروشی دهخدا.

کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، ابوالفضل (۱۳۹۹)، *دیوان*، تصحیح و تحقیق محمدرضا ضیاء، تهران: محمود افشار با همکاری سخن.

گنجوی، مهستی (۱۹۸۵ م)، *رباعیات مهستی گنجوی*، ترتیب‌دهنده و مقدمه رفائیل حسینیوف، زیر نظر محمد آقا سلطان‌زاده، باکو: یازیچی.

تصحیح و بازبایی چند بیت براساس دست‌نویس رسائل‌العشاق ... (علی‌عشایری) ۳۰۳

مجموعه رباعیات کهن، دست‌نویس شماره FY.1203 کتابخانه دانشگاه استانبول، اول و آخر افتاده، بدون تاریخ، ظاهراً کتابت در سده ۹-۱۰ هـ.ق. ۲۶۲ برگ.

معزی نیشابوری، محمد بن عبدالملک (۱۳۱۸)، دیوان، به سعی و اهتمام عباس اقبال، تهران: کتابفروشی اسلامیة.

موحدی، مسعود (۱۳۹۹)، تصحیح انتقادی غزلیات انوری/ابوردی براساس کهن‌ترین نسخ تا پایان قرن نهم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد: گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۳۶-۱۳۴۲)، کلیات شمس یا دیوان کبیر، با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزان‌فر، ۸ ج، تهران: دانشگاه تهران.

یاری گل‌درّه، سهیل و الیاس نورایی (۱۳۹۴)، «تحقیق در اشعار پراکنده ابوالمعالی نحاس رازی»، آینه میراث، دوره ۱۳، شماره ۵۶، صص ۳۱۳-۳۲۸.